

GÜNAY CƏFƏROVA*

GƏNCƏ DİALEKTİNDƏ REMA VƏ TEMA ZONASI

XÜLASƏ

Azərbaycan dilçiliyində keçən onilliklərdə tədqiq olunmağa başlanan, lakin az öyrənilmiş sahələrdən biri də mətnin aktual üzvlənməsi məsələsidir. Lakin qeyd etməliyik ki, aparılmış tədqiqatlar da daha çox ədəbi dil materialları üzərində aparılmışdır. Təqdim olunan məqalədə araşdırmaya dialekt materialları cəlb olunmuşdur. Gəncə dialektindən və digər dialektlərimizdən toplanmış materiallar üzərində tema və rema zonasına daha çox diqqət yetirilmiş, seçilmiş misallar aktual üzvlənmə baxımından təhlil edilmişdir. Tədqiqat təsviri və müqayisəli metodla aparılmışdır. Mətnlər canlı danışığı dilindən alınmışdır.

Açar sözlər: *tema, rema, dialekt, dil, sintaksis*

Azərbaycan dilinin müasir mərhələsində dialekt və şivə faktları sürətlə arxaikləşir. Müxtəlif tayfa dili ünsürlərini və bu ünsürlərin bir-biri ilə qarışmasını özündə əks etdirən dialekt faktları son illər ərzində kütləvi-kommunikasiya vasitələrinin təsiri altında ədəbi dil faktları ilə əvəz olunur, arxaikləşir və xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyan leksemlər tarixizmə çevrilir. Sözsüz ki, dil tarixin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə minillik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixçiləri və linqvistləri maraqlandıran tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllində qiymətli bir xəzinədir. Dialektoloqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərinədən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 70%-i türk mənşəlidir, onların nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Dialekt leksikasında alınma sözlərin mənşəyinə görə ərəb və fars sözləri böyük üstünlük təşkil edir. Əlbəttə ki, bu, islam dininin güclü təsiri nəticəsində baş vermişdir. İslama qədərki türk ədəbi dilinin yazılı nümunələri elmə çox az sayda çatmışdır. Tapılmış az-az nümunələr islama qədərki dövrə aid olsa da, yazıya alındığı dövrdə ərəb dili leksikası ilə yüklənmişdir. Lakin ərəb və fars mənşəli sözlərin güclü təsirinə baxmayaraq, dialekt və şivə leksikası ədəbi dilə nisbətən, türk mənşəli sözlərin üstünlüyü ilə seçilir.

Dialektologiya müstəqil elm sahəsi kimi, dil və mədəniyyəti əlaqəli şəkildə, tutuşdurma yolu ilə, tarixi-müqayisəli aspektdə, dil və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzərə alaraq tədqiq edir.

Dialektoloji tədqiqat kompleks şəkildə, tarixi-müqayisəli metod əsasında, tipoloji-tutuşdurma, təsviri, linqvistik-mədəni üsulları nəzərə almaqla araşdırmalar aparır.

Dialekt leksikası bu baxımdan əvəzsiz bir material, hətta deyərdik ki, xəzinə rolunu oynayır. Azərbaycan dili dialekt və şivələri Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, nəzəri və praktik cəhətdən dialektoloji məsələlər təhlil edil-

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi, gunay.jafarova.81@mail.ru

miş və qiymətli elmi əsərlər yazılmışdır.

Gəncə dialekti özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə şimal-şərq ləhcəsindən ciddi şəkildə, cənub dialektindən bir sıra cəhətdən fərqlənərək əsasən qərb dialekt qrupu ilə eynilik təşkil edir ki, bunu da zaman-zaman həmin əraziyə yürüş edən tayfaların çarpazlaşma tarixinin üst-üstə düşməsi ilə izah edə bilərik. Digər qərb dialekt qrupu dialektləri kimi, Gəncə dialektində də oğuz elementləri üstünlük təşkil edir ki, yerləşdiyi əraziyə oğuz tayfalarının yürüşləri və təkamül prosesi sürətlə getmişdir.

Zənnimizcə, dialektoloji araşdırmalar dilin istənilən qatında dərindən aparılmalıdır və aşkarlanan hər bir dialektoloji fakt ayrılıqda bir çox həlli müşkül olan dil problemlərinin çözülməsində mühüm rol oynaya bilər.

Müasir dilçilikdə aktual üzvlənmə məsələsi daha çox tədqiq olunmağa başlanmışdır. Ənənəvi sintaktik təhlil yerini daha çox rema və temaya uyğun üzvlənməyə verir. Bu haqda Q.Kazimov yazır: “Mətn komponentlərinin aktual üzvlənməsi, yəni tema – rema əvəzlənməsi mətnin semantikasının öyrənilməsində böyük rola malikdir. Tema cümlələr arasında semantik bağlılıq yaradır, nəticədə bir cümlədə qeyri-müəyyən olan sonrakı cümlədə müəyyənləşir. Bu ardıcılıqda hər bir cümlədə verilən yeni informasiya remanı təşkil edir. Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə adətən tema əvvəl, rema sonra işlənir; temada ton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mətn daxilindəki söyləmlərin də hamısı mətndən eyni dərəcədə asılı olmur. Bəzi söyləmlərdə müstəqillik, bəzilərinde asılılıq çox olur. Dilçilər müstəqilliyi çox olan söyləmləri paradiqmatik cəhətdən güclü, sintaqmatik cəhətdən zəif söyləmə hesab edirlər. Söyləmin mətndən asılılığı çox olduqda vəziyyət əksinə olur – söyləmə paradiqmatik cəhətdən zəif, sintaqmatik cəhətdən güclü hesab edilir. Ədəbi dil normalarına uyğun qurulmuş cümlələrdə mübtədə (və ya mübtədə zonası) temadan, xəbər (və ya xəbər zonası) remadan ibarət olur. Yəni mübtədə zonası “məlum olan”ı, xəbər zonası “yeni”ni bildirir. Tema danışıq və dinləyənlə məlum olanı, söhbətin predmetini ifadə edir.” [Kazimov: 2017, s.886]

Hər bir cümlə üzvü işlənmə mövqeyinə və işlənmə tezliyinə görə ayrılıqda tədqiqatə cəlb olunur. Düşünürük ki, ayrılıqda tədqiq olunan cümlə üzvlərinin cümlədəki mövqeyi bizə əsas verir ki, həmin üzvü tema və ya rema zonasına daxil edək.

Mübtədə. Ümumən Azərbaycan dili dialekt və şivələrində həmcins mübtədalar az işlənir. Bu cəhətdən dialektlər bir-birinə deyil, ədəbi dilə oppozisiya təşkil edirlər. Bəzi hallarda dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən araşdırılan Gəncə dialektində də həmcins mübtədalar cümlə sonunda gələrək rema zonasına daxil olur və əsas məsələyə sanki aydınlıq gətirir: *Tükənnan aldım sütü də, əppəyi də, yağı da. Bizə gələ-jəxlər Səidəgil də, İrvahəngil də.*

Dialekt və şivələrimizdə həmcins ismi xəbərlərə nisbətən, feili xəbərlər daha intensiv işlənir. Bu zaman cümlənin mübtədəsi buraxıla da bilər və həmcins xəbərlərin şəxs şəkilçiləri mübtədaları əvəz edə bilər. Xüsusən də birinci şəxsin cəmi ilə ifadə

olunmuş cümlələrdə, adətən mübtədə ixtisar olunur: *Öyü qayırdıx', təf-təmiz etdix'*. *Laf gejdənnənə dağda durardıx', su gətirərdix', çayı dəmlərdix', hörtədərdix'*.

Əlbəttə, əgər söyləmin tema hissəsi qaranlıq qalırsa, bu zaman həmcins xəbərlə cümlələrdə də mübtədanın iştirakı qaçılmaz olur: *Allah səni min pudax' eləsiñ, ağ-baxt eləsiñ!*

Müəyyən məqamlarda, xüsusən də alqış və qarğışlarda həmcins xəbərlər şəxsiz cümlələrdə daha çox işlənir: *Səni mǎ: urcax' eliyəniñ öyü dağılsıñ, günü qara olsun!*

Məlumdur ki, tamamlıq xəbər zonasına aiddir, yəni rema sahəsini təşkil edir. Həmcins tamamlıqlar işlənən cümlələrdə ədəbi dildə olduğu kimi, müəyyən məqamlarda xəbər təkrarlana da bilər, buraxıla da bilər. Bu, əlbəttə, nitqdəki situasiyaya bağlıdır: *Höhmən dirənif kin, mǎ: halva da çal, quymax' da çal. Xaşıl unnan, suyanan, yağnan, bəhməznən pişir.*

Gəncə dialektində xəbərin ifadə vasitələri və işlənmə dairəsi ədəbi dildən fərqlənmir. Lakin ədəbi dilin danışq formasında və başqa dialekt və şivələrdə olduğu kimi, Gəncə dialektində də bəzən nitq axını zamanı xəbər şəkilçiləri ixtisar olunur: *Qış da bir, yazı da bir. Ona görə kin, üzük' haman üzük', mən haman adam.*

Bəzi hallarda xəbər ixtisar olunur ki, bu da nitq aktı üçün xarakterik xüsusiyyətdir: *Mǎ: Bakıya dedilər, ona Gəncəyə. Da: mən də gələjəm, sən də. Onun elədiyinə də bax dana, mənim elədiyimə də.*

Bütün bu ixtisarlarda nitq axını zamanı baş verir ki, ixtisar olunmuş şəxs şəkilçiləri və ya cümlə üzvləri ümumi danışq fonunda məlum olduqları üçün, təkrara və uzunçuluğa yol verməmək məqsədi ilə nitq zamanı məlum olan ixtisarla çatdırıla bilər.

Gəncə dialektində bir çox qərb dialektlərində olduğu kimi, bəzən cümlənin xəbəri “varif getmək” feillərinin birləşməsi ilə ifadə olunur: *Hanjari varif gedirsən?! Var get burdan!* və s. Qeyd edək ki, bu tipli cümlələrə Tovuz, Qazax, Borçalı dialekt və şivələrində də tez-tez rast gəlirik: *Var get burdan!(Tovuz). Haradan varif gəlersən? (Borçalı) və s.*

Gəncə dialektində bəzən “düzəltmək, hazırlamaq, bağlamaq” mənasında “qayırmaq” feili də işlənir ki, bu da bütünlüklə qərb dialekt qrupu üçün səciyyəvidir: *Savahdan duruf öyü-eşiyi qayırdım. Pişmiş tez qayırdım kin, varif gedəjəm. Meşoñ a:zını qayırdım, a bala?*

İxtisar olunmuş və ya buraxılmış xəbər zonası mətnədə ümumən remanı ifadə edə bilməsə də, mətnin digər cümlələrində mütləq öz ifadəsini tapır və sanki temanı aydınlaşdırır.

Təyin. İstər Gəncə dialektində, istər digər dialekt və şivələrimizdə təyinlə bağlı ədəbi dildən fərqli səciyyəvi xüsusiyyət aşkalanmamışdır. Təyin ədəbi dildə olduğu kimi, əsasən sifət, say, işarə və təyini əvəzliliklər, atributivləşmiş isim və zərflərlə ifadə olunur. Məsələn: *Çinqi uşax' o uşā deyilir kin, çox nadiş, dəcəl, şulux' uşax'. Quymağa biçiqqan duz, xeylax' yağ gedir.*

Həmcins təyinlər: *Parçaçıçininə bir daddı, ləzzətdi aş varıydı, döşənif yedix'; A bala, o töküntülü, nimdaş, çəlimsiz öydən nə vax çıxajaxsız, gərarraş.*

Həmcins tamamlıqların (başqa üzvlər də də) hər birinin öz təyini olur: *Öyə gələndə bir dəstə çuyud, iki dəstə ajutərə, iki dəstə burakıbaşı, bir dənə də spanax' al*

Tamamlıq. Gəncə dialektində ədəbi dildə olduğu kimi, tamamlıq isim, substantivləşmiş sifət, zərf, say, əvəzliliklərlə ifadə olunur. Məsələn: *Dur get pələşi hayla gəlsin. Yaxşı döy, hər nə deyirəm çatdırırsan agbajına. Bu hayıx'mışları heş kim saymır.*

Şivələrin əksəriyyətində tamamlıq funksiyasında işlənən III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında hal şəkilçisi ixtisar olunur;” [Məmmədli: 2019, s.257]. Məlumdur ki, tamamlıq xəbər zonasına aiddir, yəni rema sahəsini təşkil edir. Həmcins tamamlıqlar işlənən cümlələrdə ədəbi dildə olduğu kimi, müəyyən məqamlarda xəbər təkrarlana da bilər, buraxıla da bilər. Bu, əlbəttə, nitq situasiyası ilə bağlıdır: *Höhmən dirənif kin mǎ: halva da çal, quymax' da çal.*

Müəyyənlilik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar da daim fəaldır: *Çıxif məhləni yuyajam, ləyəni yuyajam, təndiri qalayajam, çörəyimi yapajam.*

Vasitəli tamamlıqlar: *Xaşıl unnan, suyunan, yağnan, bəhməznən pişir.*

Ədəbi dildə olduğu kimi, Gəncə dialektində də cümlənin tamamlığı üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunubsa, həmcinslərdən ikincisində birinci tərəf buraxıla bilər: *Munun uzununu da var bizdə, gödəyi də; Mejməyinin irisi də olur, qıvraqı da.*

Zərflilik. Gəncə dialektində, təbii ki, zərfliyin bütün mənə növləri işlənir. Ədəbi dildə olduğu kimi, zərflilər əsasən zərf, isim, sifət, feili bağlamalarla ifadə olunur; məs.: *İnjəvara bildir dağa da getdix', dənizə də getdix'. Gejdənnən bizə gəlif. Anı dur biho:r yatım. Birqırax alağazdan pişmiş hazır olajax'.* “Əsasən qərb ləhcələrində, qismən də Dərbənd şivəsində hal-vəziyyət bildirib, bilavasitə feili xəbərə aid olan tərz-i-hərəkət zərflilikləri **-miş, -maz** formalı feili sifətlərlə də ifadə olunur: *Arvat ağlamış çıxdı məhliyə (Tovuz)*” [Məmmədli: 2019, s.257].

Zaman zərflilikləri. Zaman zərflilikləri Gəncə dialektində zaman zərfləri, isimlərlə daha çox ifadə olunur; məs.: *Birçiqqan otur dana, gələjəx' indilərdə gəlin. O: urəli biz getmişdix' onnara, qız azarramışdı.*

Yer zərfliyi. Bəzi dialekt və şivələrimizdə tamamlıqlar qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənir: *Mən Bəki görməmişəm (Quba).* Bəzi dialektoloji ədəbiyyatda bu kimi hallar adlıq halda işlənən yer zərflilikləri ilə qarışdırılır. Halbuki burada söhbət obyektindən gedir, yəni bu kimi cümlələrdə yer zərfliyi deyil, tamamlıqdır.

Gəncə dialektində yer və kəmiyyət zərfliliklərinin ifadə vasitələri ədəbi dildən fərqlənir: *İnjəvara bildir dağa da getdix', dənizə də getdix'.*

Gəncə dialektində zərfliyin bütün mənə növləri əsasən rema zonasına daxil olur.

Gəncə dialektində müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmuş rema zonası: *Sən bu hojat uşağa muğayat ol. Gədələr dölmə başına yığışflar. İsdər hamısı tökülüf qalıf sən gəlif çıxmırsan. Qapı qırağı löhməydi. Havax' bu bajılar üçü də gəlin köçəjəx' mən rahatdanajam. Uşax' təhje aş qazmağı yiyif. Yayı mürəbbə pişiririx', kışı döşənirix'. Azarranajaxsan, a bala, isdini oturuf, so:uğu tülənirsən. Tösmərəx' hayta-*

sinnan öyə gizdənif. Ay uşax', bu küçüx'ləri aparif meşiyə azıt. Ağbajım surfanın murtını çaya axıtdı. Öyünnən qazancanı gətirif çıxarmır. Getməmişdən qaşxəngəli yi ha (qabaq qoşması ixtisar edilmişdir).

Misallardan görüldüyü kimi, araşdırılan dialektə rema daha çox xəbər və tamamlıqlarla, digər həmcins üzvlərlə ifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, Ankara, Türk dil kurumları yayınları, 1999
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2009
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990
4. Qurbanlı İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqviistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014
5. İraq-türkman ləhcəsi. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, Nurlan, 2004
6. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1967
8. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı, 2017
9. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi LTD, 2019
10. Mahmut el-Kaşğari. "Divani lüğət-it-türk" İstanbul, Kabaççı, 2005
11. [aktual üzvlənmə məsələsi - kamilinfo.net](http://kamilinfo.net)

Gunay JAFAROVA

REMA AND THEMATIC ZONE IN THE GANJA DIALECT

SUMMARY

One of the areas that is increasingly being studied in Azerbaijani linguistics is the actual segmentation of the text. However, it should be noted that all studies were carried out mainly on the materials of the literary language. In the presented article, dialectal materials are involved in their search. On materials taken from the Ganja and other dialects, the members of the sentence, the most common in the zone of rhema and theme, were studied. The research was carried out by descriptive and comparative methods. The texts are taken from living spoken language.

Key words: *theme, rhema, dialect, language, syntax*

Гюнай ДЖАФАРОВА

РЕМА И ТЕМАТИЧЕСКАЯ ЗОНА В ГЯНДЖИНСКОМ ДИАЛЕКТЕ

РЕЗЮМЕ

Одной из малоизученных областей азербайджанского языкознания, исследование которой началось с прошедшего десятилетия, является вопрос об актуальной членности текста. Однако следует отметить, что все исследования проводились в основном на материалах литературного

языка. В представленной статье к исследованию привлечены диалектные материалы. В материалах, собранных из гянджинского и других диалектов, были исследованы члены предложения, наиболее употребляемые в зоне ремы и темы. Исследование проводилось методами описания и сравнения. Тексты взяты из разговорного языка.

Ключевые слова: *тема, рема, диалект, язык, синтаксис*